

Elvin Vüqar oğlu ƏLİZADƏ

 Azərbaycan Texniki Universitetinin “İqtisadiyyat və statistika” kafedrasının dissertantı
 E-mail: elvin.alizade@hotmail.com

RƏQƏMSAL MÜHİTDƏ TRANSAKSIYA XƏRCLƏRİNİN ÖLÇÜLMƏSİNİN METODİKİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə rəqəmsal texnologiyaların tətbiq şəraitində transaksiya xərclərinin kəmiyyətə ölçülməsi məsələlərinə baxılmışdır. Sənayedə transaksiya xərclərinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsinin metodiki bazasının formalaşması prosesi tədqiq edilmişdir. Sahədə transaksiya xərclərinin rəqəmsallaşmanın indikatoru olmaq imkanlarına baxılmışdır. Rəqəmsal mühitdə transaksiya xərclərinin kəmiyyətə ölçülməsinin metodiki təminatını müəyyən edən amillər aşkar edilmişdir. Transaksiya xərclərinin kəmiyyətə ölçülməsi üsullarının təkmilləşdirilməsi zərurəti əsaslandırılmışdır. Sənayedə transaksiya xərclərinin kəmiyyətə ölçülməsi metodikasının təkmilləşdirilməsinin bəzi istiqamətləri müəyyən olunmuşdur.

Açar sözlər: transaksiya xərcləri, metodika, ölçmə, kəmiyyətə qiymətləndirmə, sənaye, rəqəmsal mühit, üsullar, natamam informasiya, unifikasiya, maya dəyəri.

UOT 385
JEL: A12

Giriş

Rəqəmsal mühitdə, xüsusilə yüksək texnoloji sənaye sahələrində fəaliyyət və inkişaf üçün yüksək dinamizm xarakterikdir. Bunun ilkin səbəbi rəqəmsal mühitin məhz dinamik inkişafa xidmət etməklə, artan müxtəlifliyin koordinasiyası və idarə edilməsindən fayda götürmək üçün, artım iqtisadiyyatı dövründə çətin və ya bəzi hallarda qeyri-mümkün olan əlverişli imkanın yaradılmasıdır. Rəqəmsal mühitdə sənaye fəaliyyətində resurslara qənaətin səciyyəvləndirilməsində transaksiya xərclərinin təhlili nəticələrindən istifadə imkanları diqqətə layiq nəticələr verə bilər. Qeyd olunan və bir sıra digər səbəblərdən transaksiya xərclərinin dinamikasının rəqəmsallaşma proseslərinin indikatoru olmaq imkanlarının reallaşdırılmasının, haqqında danışılan xərclərin kəmiyyətə ölçülməsinin metodiki məsələləri hazırda aktual hesab olunur.

Sənayedə transaksiya xərclərinin qiymətləndirilməsinin metodiki bazasının formalaşması

Sənayedə mövcud təsərrüfatçılıq subyektlərinin fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi və onlar arasında əlaqələrin artması şəraitində, haqqında danışılan subyektlərin fəaliyyətinin motivləşdirilməsi kreativ yanaşmalar tələb edir. İstehsal subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin məqbul səmərəliliyinin təmin edilməsi müasir iqtisadiy-

yatın tempi və proporsiyalarını şərtləndirən vacib amil kimi rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi məsələlərini kifayət qədər aktuallaşdırır. Qeyd olunan baxımdan, aşağıdakı mövqe ilə razılaşmaq, zənnimizcə məqsədəuyğun sayıla bilər. “Müasir iqtisadiyyat müxtəlif növlü təsərrüfat subyektləri (təsərrüfat fəaliyyəti vahidlərinin) arasında sonsuz sayda qarşılıqlı təsirlərin üzərində qurulur. Bu münasibətlərin müxtəlifliyi, bir tərəfdən insan tərəfindən iqtisadi nemətlərə sonsuz tələbatlarla, digər tərəfdən onların ödənilməsinin sonsuz sayda variantları (üsulları) ilə müəyyən olunur” (1, s.27)

Sürətlə formalaşan və inkişaf edən rəqəmsal mühitdə transaksiya xərclərinin rolu və ona olan münasibətlər ciddi surətdə dəyişir. Ötən əsrin əvvəllərinə, yəni iqtisadi xərc hesab edilənə qədər transaksiya xərclərinin qiymətləndirilməsi prosesində, onların mahiyyətinə münasibətlərin fərqli və birmənalı olmadığı faktı etiraf olunurdu. İnstitusional iqtisadiyyatın banilərindən və görkəmli nümayəndələrindən biri olan R.Kouz transaksiya xərclərinin tərkibini dəqiqləşdirməklə, həmin xərcləri mahiyyətə şərh etməyə uğurlu cəhd göstərmişdir. R.Kouzun yanaşmasına görə transaksiya xərcləri, ilk növbədə aşağıdakı xərc növləri hesabına formalaşır: informasiya axtarışı, yəni zəruri informasiyanın əldə edilməsi üçün çəkilən xərclər; potensial tərəf-müqabillərlə danışıqların aparılması və onlarla razılaşmaların əldə edilməsi, zəruri

müqavilələrin bağlanması xərcləri; əməli fəaliyyətə başlamaq üçün gözləmə və qiymətləndirmə xərcləri; mülkiyyət hüququnun qorunması xərcləri; qarşılıqlı fəaliyyət zamanı opportunist, başqa sözlə, tərəf-müqabil olan iqtisadi agentin öz məqsədinə çatmaq üçün etik qaydalara riayət etmədiyi davranış halında yaranan xərclər.

İntensivləşən təsərrüfatçılıq əlaqələri fəaliyyətin parametrlərinin korreksiyaya ehtiyacını artırır. Bu məqsədlə, rəqəmsallaşma şəraitində transaksiya xərclərinin təhlilinin əsas nəticələri istifadə edilə bilər. Sənaye sahələrində transaksiya xərclərinin mənbələrinin aşağıdakı kimi fərqləndirilməsi məqsəduyğundur: “Kənar şəxslərin bu nemətdən istifadəsinə imkan verməmək xərcləri; sövdələşmənin baş tutması şərtləri barədə informasiyanın əldə edilməsi də daxil olmaqla informasiya mübadiləsi ilə əlaqədar xərclər; qeyri-tarazlıq xərcləri” (2, s. 66-67). Məlumat üçün bildirək ki, burada qeyri-tarazlıq xərcləri dedikdə sövdələşmənin optimal variantı tapılana qədər keçən müddətdə qarşılmalı olan xərclər nəzərdə tutulur.

Müasir rəqəmsal iqtisadiyyatda bu və ya digər fəaliyyətin iqtisadi məqsəduyğunluğu, ilkin yanaşmada transaksiya xərclərinin yuxarı həddi göstəricisi vasitəsilə qiymətləndirilə bilər. Bir sıra mənbələrdə, belə hesab edilir ki, transaksiya xərclərinin sıfıra bərabər olması üçün (təcrübədə belə hala, demək olar ki, təsadüf edilmir) istehsal və gəlirlərin bölgüsü proseslərinə kənar təsirlər olmamalıdır. R.Kouza görə (3, s.386–405) istehsalda resurslardan istifadənin optimal nisbəti, demək olar ki, mülkiyyət hüququnun bölgüsündən asılı olmur.

Sənayedə transaksiya xərclərinin rəqəmsallaşmanın indikatoru olmaq imkanlarının reallaşdırılmasının metodiki və informasiya xarakterli məsələləri, xeyli dərəcədə araşdırılsa da, həmin məsələlər təbii ki, hələ də kifayət qədər aktual olaraq qalır. Belə ki, transaksiya xərclərinin yaranmasına və əhəmiyyətli səviyyəyə çatmasını şərtləndirən ilkin səbəb, rəqəmsal mühitin ciddiləşən tələbləri baxımından natamam sayılan informasiya mühitidir. Bu və digər rəqəmsal sahələrdə belə bir fikirlə razılaşmamaq mümkün deyildir ki, “rəqəmsal mühitin əsas indikatorlarından biri transaksiya xərcləridir. Mübadilə prosesində mülkiyyət hüququnun bir tərəfdən digərinə verilməsi ilə bağlı olan xərclər kimi transaksiya

xərcləri tərəf-müqabillərlə qarşılıqlı münasibətin səmərəliliyinə mane olan amillərin aradan qaldırılmasına sərf olunur. Bu xərclər natamam informasiya mühitində meydana gəlir” (4, s.8).

Reallıqda emal edilən informasiyanın natamamlığının informasiyanın assimetriyası ilə müşayiət olunması vəziyyəti əhəmiyyətli çətinləşdirir və xüsusilə sənaye sahələrində transaksiya xərclərini artırır. Başqa bir məqamı da qeyd etmək yerinə düşərdi. Məsələ ondadır ki, fəaliyyət inteqrasiyası proseslərinin intensivləşməsi, təcrübədən göründüyü kimi müəvilə münasibətlərinin mürəkkəbləşməsi ilə müşayiət olunur. İstehsalın resurs təminatında və məhsulun reallaşmasında tərəfdaşların sayının artması da transaksiya xərclərinin artmasına səbəb olur. Bu baxımdan tədqiqatların nəticələrinə əsaslanan aşağıdakı fikirlə razılaşmamaq çətinidir ki transaksiya xərcləri, əksər hallarda öz aralarında müqavilə bağlayan iqtisadi agentlərin sayı ilə düz mütənasibdir (5, s. 39-41).

Məlum olduğu kimi metodiki problemlərin həllində norma və normativlərin mükəmməlliyi həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Reallıqda iqtisadi agentlərin öz aralarında bağladığı müqavilələrin sayı artdıqca norma və normativlərin hərtərəfli əsaslandırılması məsələləri daha da aktuallaşır. Artıq institusional iqtisadiyyatın təşəkkülü və inkişafının mövcud təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi agentlər arasında bağlanan müqavilələrin əsaslandığı normaların sayı artdıqca transaksiya xərclərinin səviyyəsinin azalması ehtimalı arta bilər.

Sənaye sahələrində transaksiya xərclərinin azaldılması üzrə təsirli tədbirlər, əksər hallarda həmin xərclərin optimal səviyyəsinin tapılması məsələsinin aktuallığını heç də azaltmır. Müasir istehsalın intensivləşməsi və genişlənməsi prosesində, artıq qeyd olunduğu kimi tərəf-müqabillərin sayı artır. Məsələ ondadır ki, həmin artımı məhz transaksiya xərclərinə qənaət meyarı ilə qiymətləndirmək birtərəfli yanaşma olardı. Sahədə məhsul istehsal edən iqtisadi subyektlərin rəqəmsal mühitdə fəaliyyət dairəsinin əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsi, onların əlaqələrinin sayının və müxtəlifliyinin sürətlə artması faktı digər metodiki aspektlərdə də az əhəmiyyət kəsb etmir.

İqtisadi-texnoloji fəaliyyətin ahəngdarlığı və davamlılığının təmin edilməsi sənaye sahələ-

rində transaksiya xərclərinin yaranması səbəblərindəndir. Rəqəmsal sənaye mühitində müxtəlif istehsal və xidmət fəaliyyətlərinin ahəngdarlığı və davamlılığının təmin edilməsi səbəbindən yaranan transaksiya xərcləri resursların, o cümlədən informasiya resursları da daxil olmaqla istifadəsi prosesində meydana çıxır. Haqqında danışılan vəziyyət sənayedə transaksiya xərclərinin rəqəmsallaşmanın indikatoru kimi istifadəsinin metodiki və informasiya məsələlərinə diqqəti artırır. Məsələn ondadır ki, istehsalın (xidmətin) resurs aspekti onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində daim diqqət mərkəzindədir. Həmin səmərəliliyin təmin olunmasında tənzimləmə amilinin rolu xüsusilə qeyd edilməlidir.

Transaksiya xərclərinin həcmi və quruluşunun tənzimlənməsi proseslərini çətinləşdirən vacib amillər sırasında strukturlaşma dərəcəsi amili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, olduqca yüksək inkişaf tempinə baxmayaraq, rəqəmsal iqtisadiyyat, hələ ki, institusional və hüquqi tələblərə cavab verən dayanıqlı sistem əmələ gətirə bilməmişdir.

Sənaye sahələrində transaksiya xərclərinin rəqəmsallaşma proseslərinin indikatoru kimi istifadəsi prosesində qarşıya çıxan metodiki problemlər, əhəmiyyətli dərəcədə həmin xərclərin təsnifat əlamətlərinin çox olması və onların vaciblik dərəcəsinə görə düzülməsi barədə tədqiqatçılar və mütəxəssislər tərəfindən birmənalı qəbul edilən yanaşmanın olmaması ilə bilavasitə əlaqədardır. Hesab edirik ki, sənaye sahələrində daxili transaksiya xərclərinin aşağıdakı təsnifatı diqqətə layiqdir: “1) alternativ axtarışı xərcləri; 2) hesablama aparılması xərcləri; 3) ölçmələrlə bağlı xərclər; 4) müqavilənin bağlanması xərcləri; 5) mülkiyyət hüququnun qorunması xərcləri; 6) opportunist davranış xərcləri” (6, s. 234-261).

Təcrübə göstərir ki, opportunist davranış xərclərinin müqavilə bağlanana qədər və müqavilə bağlandıqdan sonra yaranan xərclər kimi fərqləndirilməsi məqsədəuyğundur. Məsələn ondadır ki, müqavilə bağlanana qədər və müqavilə bağlandıqdan sonra meydana gələn opportunist davranış xərclərinin həm mənbələrində, həm də mahiyyətində əhəmiyyətli fərqlər vardır. Hazırda formalaşan institusional mühitin səciyyəsi ümumilikdə opportunist davranış xərclərinə təsir etsə də, həmin mühitin xarakteristikalarını,

konkret zaman intervalında verilən kimi qəbul etməyin mümkünlüyü qəbul edilir. Odur ki, müqavilə bağlanana qədər və müqavilə bağlandıqdan sonra yaranan opportunist davranış xərclərindəki fərqlərin əsasən qarşılıqlı fəaliyyətin tezliyi, tərəfdaşların münasibətindəki qeyri-müəyyənliyin səviyyəsi, istifadə olunan resursların özünəməxsusluğu ilə, habelə subyektiv amillərlə şərtləndiyini söyləmək olar.

Rəqəmsal sənaye mühitində baş verən transformasiyalar gücləndikdə mülkiyyət hüququnun müdafiəsi xərcləri və bu xərclərdə əqli mülkiyyət hüququnun rolu, əhəmiyyətli dərəcədə artır. Əqli mülkiyyət hüququnun müdafiəsi sistemi təkmilləşdikcə opportunist davranışla əlaqədar xərclərin səviyyəsinin, yüksək ehtimalla azalacağını söyləmək olar.

Transaksiya xərclərinin dinamika təhlili və sənayedə istehsal fəaliyyətinin əsas mərhələlərində həmin xərclərin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi rəqəmsallaşmanın iqtisadi fəaliyyətin hansı istiqamətində daha gəlirli olacağını müəyyənləşdirmək baxımından vacibdir. Artıq qeyd edildiyi kimi, transaksiya xərclərinin dəyişmə vektorunu müəyyən etmək üçün az-çox işlənmiş yanaşma və alqoritmlər mövcud olsa da, həmin xərclərin kəmiyyətə ölçülməsi kifayət qədər ciddi metodiki və informasiya problemləri ilə qarşılaşır. Hər şeydən əvvəl onu qeyd edək ki, transaksiya xərcləri ehtimallı xarakterə malikdir. Tərəf-müqabillər arasında bağlanan müqavilələrin qeyd-şərtsiz yerinə-yetirilməməsinin bütün məqamlarını qabaqcadan tam dəqiqliklə müəyyən etmək mümkün deyildir. Odur ki, iqtisadi agentin məqsədinə çatmaq üçün zəruri etik qaydalara riayət etməyi opportunist davranış halının baş verməyəcəyini istisna etmək qeyri-mümkündür. İnformasiya axtarışı xərclərinə gəldikdə isə onu demək lazımdır ki, get-gedə güclənən informasiya seli şəraitində zəruri verilənlərin tapılaraq tam həcmdə sistemləşdirilməsi xərcləri, rəqəmsal mühitdə belə kifayət qədər böyükdür.

İndikator funksiyası və transaksiya xərclərinin kəmiyyətə ölçülməsi

Sənayedə transaksiya xərclərinin rəqəmsal iqtisadiyyatın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində indikator rolu oynaması üçün, həmin xərclərin qeyri-aşkar təzahürlərinin konkretləşdirilməsinə, metodiki zərurət olduqda detallaşdırılmasına ehtiyac yaranır. Digər, heç də az

əhəmiyyətli olmayan məqam transformasiya xərclərinin transaksiya xərclərindən fərqləndirilməsi və ayrılmasıdır. Məlumat üçün bildirək ki, transformasiya xərcləri maddi resursların məruz qaldığı fiziki dəyişikliklərlə əlaqədardır. Görmək çətin deyildir ki, bu halda texnologiya seçimi mühüm rola malikdir. Müəyyən qeyd-şərtlərlə texnologiya seçimi transformasiya xərclərini şərtləndirir və həmin xərclərin qiymətləndirilməsində texnoloji informasiya axınlarını şərh etmək lazım gəlir. Digər tərəfdən sənaye istehsalında texnoloji təminatın xarakteri transaksiya xərclərinin strukturu müəyyən edən amil rolunda çıxış edir. Haqqında danışılan sahədə transformasiya xərclərinin transaksiya xərclərindən fərqləndirilməsi meyarları əsaslandırılarkən, nəzərə almaq lazımdır ki, məhz transaksiya xərcləri sənaye texnologiyalarında seçim alternativlərini məhdudlaşdırır.

İndi isə transaksiya xərclərinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi məsələsinə qayıdaq. Sənayedə transaksiya xərclərinin rəqəmsallaşmanın indikatoru kimi istifadəsinin metodiki və informasiya problemləri, artıq qeyd olunduğu kimi, ilk növbədə transaksiya xərclərinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi məsələsinin həlli baxımından aktualdır.

Müvafiq mənbələrdə transaksiya xərclərinin ölçülməsi üçün xronoloji baxımdan göstərilən ilk cəhdlər arasında Harold Demsesin 1968-ci ildə çap olunmuş “Transaksiya xərcləri” adlı məqaləsi qeyd edilir. Bu məqalədə transaksiya xərcləri mülkiyyətin titullarının dəyişməsi xərcləri kimi qəbul edilir (7, s. 33-53). Bu istiqamətdə daha sonra aparılan tədqiqatlar və əldə edilən nəticələr mütəxəssislər və tədqiqatçılar tərəfindən birmənalı qəbul edilməsə də, müəyyən elmi-nəzəri və təcrübi əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan təşkilatın transaksiya xərclərinin ölçülməsi və kəmiyyətə qiymətləndirilməsi üçün təklif edilən aşağıdakı yanaşma, zənnimizcə diqqətə layiqdir. Belə ki, bu məqsədlə, “maya dəyərinin iki mərhələli ardıcıl dekompozisiyasından ibarət metodika işlənilib hazırlanmışdır - əvvəlcə əsas elementlər üzrə, daha sonra isə elementlərin növbəti bölünmə və növlər üzrə cəmlənmə aparılmaqla transformasiya və transaksiya xərcləri üzrə dekompozisiya nəzərdə tutulur” (1, s. 27-29).

Haqqında danışılan metodika inreqrasiya olunmuş strukturlarda (ölçüsündən asılı olmayaraq kollektiv təsərrüfatdan tutmuş, sahələrarası holdinqlərə və korporasiyalara qədər) transaksiya xərclərinin ölçülməsi və kəmiyyətə qiymətləndirilməsi məsələsinin həlli üçün ilkin şərt kimi onların konkret məqsədə nail olmaq üçün yaradılmasını və transaksiya xərclərinin azaldılması üçün oxşar üsulların tətbiq edilməsini qəbul edir. İkinci müddəa ineqrasiyanın iki səviyyədə: sahiblik və/və ya texnoloji; struktur-kompozisiya səviyyələrinə bölünməsi və sonuncunun daha az araşdırılmasının bəyan edilməsidir. Transaksiya xərclərinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi üçün təklif edilən bu yanaşmada, habelə dixotomik bölgüyə (bir xassənin olub - olmaması əlaməti üzrə bölgüyə) deyil, mühit əlaməti (kontinuum) üzrə bölgüyə üstünlük verilməsi nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, ineqrasiya olunmuş iqtisadi qurumlarda “... firma - xarici mikromühit” dixotomik bölgüsü yerinə bir tərəfdə (daxili əlaqələrin intensivliyinin maksimal dərəcəsinin olduğu) firma, digər tərəfdə isə daimi daxili əlaqələrin mövcud olmadığı, müstəqil təsərrüfat fəaliyyəti iştirakçıları toplusunun təmsil edildiyi biznes mühitinin durduğu kontinuumdan danışmaq olar. Bu tərəflər arasında isə sahibkarlıq fəaliyyətinin müxtəlif ineqrasiya dərəcəsinə malik iştirakçıları (metafirmalar) – françayzinq şəbəkələri, strateji alyanslar, outsorsinq tərəfdaşlığı, virtual müəssisələr və i.a. durur” (8, s. 56-61).

Transaksiya xərclərinin ölçülməsinin aşağıdakı ardıcılıqla reallaşdırılan mərhələləri təklif edilir:

1. Siniflər üzrə transaksiya xərcləri növləri çoxluğunun məhdudlaşdırılması.
2. Tam maya dəyərinin elementlər üzrə dekompozisiyası.
3. Transaksiya xərclərinin tədqiqat və/və ya müəssisə səviyyəsində qəbul edilməsi (təsdiqlənməsi).
4. Tam maya dəyəri elementlərində transformasiya və transaksiya elementlərinin fərqləndirilməsi (1, s. 27-29).

Həmin mərhələlərin mühüm altmərhələlərini (elementlərini) aşağıdakı kimi təqdim etmək olar (şəkil 1).

Mikrosəviyyədə transaksiya xərclərinin ölçülməsi üçün təklif edilən yanaşmalardan,

həmin xərcləri növlərə (kateqoriyalara) bölməklə fərqli üsulların tətbiqini tövsiyə edən yanaşma, zənnimizcə diqqətə layiqdir. Həmin üsullara aşağıdakılar aid edilir:

“1) statistik məlumatlardan və fəaliyyətdə olan normativlərdən istifadə etməklə birbaşa hesablama üsulu;

2) mühasibat uçotunun təhlili və yenidən strukturlaşdırılması üsulu;

3) işgüzar oyunlar və ya ehtimallı modellərin ekspert qiymətləndirilməsi sistemi;

4) idarəetmə qərarların qəbulu və “rutin” üzrə firmada formalaşmış stereotiplərin, analogiyaların və əldə edilmiş verilənlərin müvafiq işlənməsini nəzərdə tutan digər subyektiv yanaşmaların təhlili üsulları” (9, s. 60).

Cədvəl 1

Transaksiya xərclərinin ölçülməsi və kəmiyyətə qiymətləndirilməsinin mərhələləri

Mərhələlər	Altmərhələlər
1. Sınıflar üzrə transaksiya xərcləri növləri çoxluğunun məhdudlaşdırılması	1.1. Lokal 1.2. İctimai
2. Tam maya dəyərinin elementlər üzrə dekompozisiyası	2.1. Maddi məsrəflər. 2.2. Enerji təminatı məsrəfləri. 2.3. Əmək haqqı fondu, bu fondan vergilər və tutulmalar. 2.4. Digər məsrəflər. 2.5. Kommersiya xarakterli məsrəflər.
3. Transaksiya xərclərinin tədqiqat və/və ya müəssisə səviyyəsində qəbul edilməsi (təsdiqlənməsi)	3.1. Alternativ axtarışı xərcləri. 3.2. Hesablamaların aparılması xərcləri. 3.3. Ölçmələrlə bağlı xərclər. 3.4. Müqavilənin bağlanması xərcləri. 3.5. Mülkiyyət hüququnun qorunması xərcləri. 3.6. Opportunist davranış xərcləri.
4. Tam maya dəyəri elementlərində transformasiya və transaksiya elementlərinin ayrılması	4.1. Alternativ axtarışı xərcləri. 4.2. Hesablamaların aparılması xərcləri. 4.3. Ölçmə xərcləri. 4.4. Müqavilənin bağlanması xərcləri. 4.5. Texniki (spesifikasiya) xərclər və mülkiyyət hüququnun müdafiəsi. 4.6. Opportunist davranış xərcləri.

Görmək çətin deyildir ki, sonuncu (dördüncü) üsul iş prosesinin tərkib hissələri üzrə detallaşdırılması tələb olunduğundan böyük əmək tutumludur. Ümumiyyətlə, transaksiya xərclərinin ölçülməsi və kəmiyyətə qiymətləndirilməsində unifikasiya imkanları diqqət mərkəzində olmalıdır. Başqa sözlə, transaksiya xərclərinin bütün növləri nəzərə alınmalı, onların uçotu üsulları seçilmiş istiqamətdə bütün müəssisələr üçün yararlı olmalı, mühasibat hesabatları verilənləri üzrə qiymətləndirmə imkanı olmalıdır.

Transaksiya xərclərinin qiymətləndirilməsi üçün təklif edilən metodika T. Saati və K. Kernsin qərar qəbulunun mürəkkəb problemlərinə sistemli yanaşma aləti olan “İyerarxi-

yanın təhlili üsulu”na əsaslanmışdır. İyerarxiyanın təhlilinin haqqında danışılan üsulunun alqoritmi aşağıdakı kimidir:

1. Məsələnin bir neçə səviyyəli iyerarxiya kimi strukturlaşdırılması.

2. Hər bir səviyyə elementlərinin cüt müqayisəsi.

3. Hər səviyyənin elementləri üçün vaciblik əmsallarının hesablanması və mülahizələrin razılaşdırılması vəziyyətinin yoxlanması.

4. Kombinə edilmiş çəkili əmsalın hesablanması.

5. Ən yaxşı alternativin seçilməsi (10).

Şərh edilən alqoritm təcürbədə reallaşdırılması əmək tutumlu olmaqla yanaşı, çoxvariantlı yanaşma tələb edir. Odur ki, burara maşın imitasiya eksperimentlərinin aparılması məqsədəuyğundur.

Nəticə

İnteqrasiya proseslərinin intensivləşməsinin institusional bazası formalaşdıqca transaksiya xərclərinin azalma ehtimalı yüksəlir. Başqa sözlə, azad bazar münasibətlərindən inteqrasiya olunmuş qurumlar arasında münasibətə keçid transaksiya xərclərinin səviyyəsində azalma ilə müşayiət olunursa, rəqəmsal texnologiyaların fəal tətbiq olunduğu mühitdə müvafiq inteqrasiya proseslərini səmərəli hesab etmək olar. Bununla belə, inkişafda, daha dəqiq desək istehsal və xidmət fəaliyyətinin genişlənməsi prosesində transaksiya xərclərinin artmağa meyilli olduğu faktı da diqqətdən kənar qalmamalıdır. Transaksiya xərclərinin ölçülməsi üçün təklif edilən metodikanın mükəmməlliyi məsələsinə gəldikdə isə, təcrübi baxımdan həmin ölçmə prosesinin kəmiyyətə qiymətləndirilə bilən nəticələrinin əldə edilməsi imkanları, ölçmə üsullarının unifikasiya imkanları ilə kifayət qədər sıx əlaqədardır. Odur ki, tam maya dəyərinin elementlər üzrə dekompozisiyası, həmin elementlərdə transformasiya və transaksiya elementlərinin fərqləndirilməsinə və “İyerarxiyanın təhlili üsulu”na əsaslanan yanaşmaların tətbiqi dairəsinin müəyyən edilməsi inteqrasiya proseslərinin hərtərəfli təhlilindən sonra icra oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Кирьянов И.В. Методика количественного измерения транзакционных издержек// Известия Дальневосточного федерального

университета. Экономика и управление. 2015. № 4. с. 27-29

2. Эрроу К. Возможности и пределы рынка как механизма распределения ресурсов. THESIS, 1993, Вып 2, с. 53-68

3. Coase, Ronald. The Nature of the Firm // Economica, Vol. 4, No. 16, November 1937 pp. 386–405

4. Balayev R. Ə. Rəqəmsal mühitdə transaksiya xərcləri və rəqabət// Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi xəbərləri. Cild 6, oktyabr - dekabr 2018, s.5-14

5. Эггертссон Т. Экономические поведение и институты. Москва, Дело, 2001, 407с.

6. Шаститко А.Е. Новая институциональная экономическая теория. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002. 591 с.

7. Demsetz H. The Cost of Transacting//Quart. J. Econ. 1968.Vol. 82, N 1. P.33-53

8. Котляров И.Д. Внутренняя и внешняя среда фирмы: уточнение понятий. Известия высших учебных заведений. Серия: Экономика, финансы и управление производством. 2012. № 1. С. 56-61

9. Вологин И.С. Методика оценки транзакционных издержек реализации сельскохозяйственной продукции// Вестник ТГЭУ, №1, 2011, с.59-66

10. Саати Т., Кернс К. Аналитическое планирование: пер. с англ. Москва, Мир, 1991. 224 с.

Эльвин Вугар оглы Ализаде

МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗМЕРЕНИЯ ТРАНЗАКЦИОННЫХ ИЗДЕРЖЕК В ЦИФРОВОЙ СРЕДЕ

Резюме

В статье рассматриваются вопросы количественного измерения транзакционных издержек в условиях применения цифровых технологий. Исследованы процессы формирования методической базы количественного измерения транзакционных издержек в промышленности. Рассмотрены возможности транзакционных издержек стать индикатором цифровизации в промышленности. Выявлены факторы определяющие методическое обеспечение количественного измерения транзакционных издержек в цифровой среде. Обоснована необходимость совершенствования методов количественного измерения транзакционных издержек. Определены некоторые направления совершенствования методики измерения транзакционных издержек в промышленности.

Ключевые слова: транзакционные издержки, методика, измерение, количественная оценка, промышленность, цифровая среда, методы, неполная информация, унификация, себестоимость.

Elvin Vuqar ALIZADE**METHODOLOGICAL ASPECTS OF MEASURING TRANSACTION COSTS IN THE
DIGITAL ENVIRONMENT****Summary**

The article considers the issues of quantitative measurement of transaction costs in the context of the application of digital technologies. The process of forming the methodological basis for the quantitative assessment of transaction costs in industry has been studied. The possibility of being an indicator of digitalization of transaction costs in the field was considered. Factors determining the methodological support for the quantitative measurement of transaction costs in the digital environment have been identified. The need to improve the methods of quantifying transaction costs is justified. Some directions for improving the methodology for quantifying transaction costs in industry have been identified.

Keywords: *transaction costs, methodology, measurement, quantification, industry, digital environment, methods, incomplete information, unification, cost.*